

Рада М. Милићевић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале - Катедра за историју

ИСТРАЖИВАЊА КАСНОАНТИЧКОГ НАСЛЕЂА У ПОЛИМЉУ С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ЛОКАЛИТЕТ КОЛОВРАТ

Проблеми истраживања касноантичког наслеђа у Полимљу

Апстракт: У раду се презентују подаци о касноантичком наслеђу са југоистока провинције Далмације (Полимље). Ово подручје данас представља средиште веома важних споменика културе свих епоха. Нас превасходно интересују локалитети и налази са подручја Полимља са посебним освртом на локалитет Коловрат који свједоче о касноантичком периоду. До данас је нађен је скроман број налаза који свједоче о касноантичком наслеђу са подручја Полимља и локалитета Коловрат.

Кључне речи: касноантичко наслеђе, Полимље, Коловрат, Лим, Пријепоље.

Долина Лима још увек је недовољно истражена у погледу касноантичког наслеђа, иако крије бројне трагове прошлости. Полимље, на истоку римске провинције Далмације, за антички свет представљало је значајну рударску област и подручје које је пресецала једна од главних комуникација на правцу од јадранске обале ка центру Балканског полуострва. У средишту ове области налазио се муниципални римских грађана који је обухватао шири комплекс локалитета уз ушће Сељашнице у Лим. То је положај на рубу савременог Пријепоља, ближе одређен топонимом Коловрат.¹ Остаје отворен проблем да ли је римско насеље код Коловрата све време припадало територији муниципија S. или је у неком тренутку и оно добило муниципална права.

Научни истраживачи суочени су са готово потпуним недостатком писане изворне грађе и са врло оскудним археолошким материјалом са простора Полимља, који су до музеја стизали најчешће као случајни налази. Тако је ово подручје занемарено и потиснуто и што се тиче истраживања остало је на маргинама науке. О касној антици и остацима римске цивилизације, ипак, говори неколико значајних налаза, на основу којих се више од два века износе различите хипо-

тезе о том периоду прошлости.²

Сакупљање античких споменика у долини Лима отпочело је још у XIV веку, када су конзул Милер, а за њим Еванс у XIX веку, обилазили неке споменике.³ Иако је од тада прошло много времена археологија и историја старог века нису много унапредовале у сазнањима о античкој прошлости ових крајева, јер није било систематских археолошких истраживања која би донела нове одговоре.

На основу анализе налаза може се закључити да је долина Лима у римској епоси и у касној антици била густо насељена. Споменици нађени у Џурову, Избичњу, Дренови, Расином, Сељанима, Коловрату, Ивању, Дивцима, Крајчиновићима, Бродареву, доказују ову констатацију. Откривени споменици углавном су фунералног карактера, односно морају се везивати за некрополе које су припадале било неком насељу било некој вили рустици.⁴

Имајући у виду релативно велики бој споменика у за сада не истраженим пределима Полимља, намећу се бројна питања, на која је, бар за сада, без нових археолошких истраживања тешко дати одговоре. Најпре се постављају питања каква су била насеља у долини Лима, питање етничке структуре

2 Поповић 2002, 10.

3 Evans 1885, 44.

4 Цермановић-Кузмановић 1978, 47.

* radam.milicevic@gmail.com

1 Поповић 2002, 9.



Лухорска зора

становништва? Резимирајући расположиво покушаћемо да усмеримо правце будућих истарживања и означимо проблеме чија би решавања могла да почну и у нашем времену.

Локалитет Коловрат

На истоку римске провинције Далмације налази се област Полимља која је била значајна због богатства рудама. Град код Пријепоља био је седиште рудничке администрације, на ширем подручју су археолошки потврђени трагови римског рударства, а постоје и подаци из натписа који помињу царске чиновнике, од којих се за једног изричито каже да је био службеник у руднику сребра.⁵ Антички локалитет Коловрат налази се на ушћу Сељашнице у Лим, око 3 км југозападно од Пријепоља.⁶

Из времена првобитне организације управе у Далмацији располажемо једним документом, сачуваним у трећој књизи Плиније *Historiae Naturalis*,⁷ који нас обавештава о племенској организацији у источном делу провинције.⁸ Ту је дат опис Далмације по судским окрузима на које је провинција била подељена. Заједнице се воде абecedним редом, и о њиховом географском распореду се ништа не може закључити. Сви покушаји да се неко од наведених племена на списку повеже са локалитетима у Полимљу остали су без успеха.

Античку прошлост овог подручја најпре су осветлили налази до којих се дошло случајно, а након тога вршена су и археолошка истраживања. Прве трагове античке прошлости на ушћу Сељашнице у Лим уочио је британски археолог А. Еванс крајем XIX века.⁹ У том времену на површини терена уочавало се мноштво уломака венаца, ваза и стубова, надгробних стела, саркофага и друге камене пластике. Само деценију касније Карл Пач, из тадашњег Земаљског музеја у Сарајеву, уочио је знатно мање видљивих трагова на површини локалитета. Изгледа да су у међувремену неки од ових споменика употребљени приликом подизања моста преко Лима, који је у то време грађен.¹⁰

У комплексу Коловрат на локалитету

⁵ Лома 2005, 12.

⁶ Гугољ 1998, 7.

⁷ Plin. HN III 143.

⁸ Лома 2002, 9.

⁹ Evans 1885, 44.

¹⁰ Поповић 2002, 10.

Дворине 1936. године пронађена је једна грађевина, тј. зидови једне грађевине у висини око једног метра, за које се сматра да су остаци рановизантијске базилике. Као споменици са старије античке некрополе, али нису познате димензије базилике, изглед основе, нити подаци о обновама и доградњи. Грађевински радови 1951. године приликом изградње фабрике „Љубиша Миодраговић“ допринели су томе да ово налазиште буде урушено, спашени су само неки археолошки налази који су доспели до ужичког музеја. Ова важна открића била су повод да се на осталим деловима локалитета обаве археолошка истраживања у времену од 1977. до 1982. године.¹¹

Иако су постојала мишљења да су некрополе у целости уништене приликом изградње фабрике, истраживања вршена у току 1977. године показала су да је то нетачно. Откриће једне римске гробнице са гробовима у оквиру ње показало је да је старија римска некропола остала скоро нетакнута, док је мађа, односно касноантичка, а вероватно и средњовековна некропола, или уништена или је остала под темељима фабрике. Откривено је преко 200 гробова из раздобља од II до IV века, али целовити резултати ових истраживања нису објављени.¹²

Из пронађеног може се закључити да се у локалитету Дворине налазила велика римска некропола, а њен положај је утврђен природом терена. Са једне стране, некрополу је ограничавала заравњена зона поред Лима, подложна плављењу, а с друге стране одсеци високог брега где су откривени остаци неколико гробница. Налазила се источно од античког насеља, чији остаци нису археолошки поуздано утврђени. Сматра се да је насеље лежало на левој обали реке Сељашнице код њеног ушћа у Лим, али тај део је сада уништен.¹³

Већ својом топографијом некрополе у Коловрату подсећа на некрополе муниципија S у Комнинама. Стога и на Коловрату треба рачунати да је реч о старијој некрополи, која се налази на заравњеном платоу, а млађа је на подини платоа. Ако се ова претпоставка покаже као тачна, онда ће бити потврђено да су и у Комнинима и Коловрату домороци у првом столећу римске доминације овим крајевима сахрањивали

¹¹ Исто, 11.

¹² Исто.

¹³ Поповић 2002, 11.



своје мртве на традиционални начин, на доминантним местима у близини насеља, а не по римском начину, дуж прилазне магистрале.¹⁴

Приликом истраживања некрополе утврђено је да су ту током II и III века сахрањивани остаци спаљених покојника. Том раздобљу припадају и велики надгробни ципуси са профилисаним и рељефно украшеним архитектонским блоковима, који су најчешће чинили конституције надземних гробница типа *area tectaria cincta*.¹⁵ Ову гробницу на Коловрату подигао је декурион муниципија, Аурелије Лавије, и његови чланови породице. У оквиру гробнице откривено је десетак гробова спаљених покојника, чији је pepeo похрањен делом у урнама, делом у плићим јамама. На основу епиграфских података и стила рељефне декорације може се утврдити да ови ципуси датирају око средине III века, а то значи да је на Дворицима све до овог времена практикован ритуал инценерације. У току археолошких истраживања римске некрополе у Коловрату откривена је 1978. године једна гробница обележена као гробница II-1. Гробница је релативно добро очувана, димензија 4,30 x 3,20 м и обухвата простор од око 13,76 м. Састоји се од више насатично постављених блокова од кречњака, димензија 1,70 x 0,25м већи и 0,90 x 0,25м мањи. Недостаје задњи зид гробнице и један блок на фасади гробнице, крај надгробне аре. Блокови су постављени на базу-стереобат од кречњачких плоча; највероватније су били завршени профилисаним или заобљеним гредама од кречњака, које су формирале венац и завршетак ограда.¹⁶

У оквиру ограђеног простора налазиле су се гробне јаме са сандучићима за pepeo, односно два гроба (гробови бр. 90 и 93), док је трећи (гроб бр. 89) гроб инхумираног покојника који нема везе са гробницом. Он је из епохе када је гробница II већ била разграђена јер се лобања скелета налази постављена на бази гробнице II. У гробовима су откривени карактеристични гробни прилози углавном керамичке посуде малих димензија, лончићи или пехари, затим предмети за свакодневну употребу- стаклене бочице за мирисе, бронзани и сребрни

чешљеви, игле, фибуле, као и сребрни накит - наруквице са завршетком у облику змије, минђуше, привесци. Гробови IV века са инхумираним покојницима нису још пронађени, али се претпоставља да су постојали, засебена гробница на рубу платоа сигурно припада ранохришћанском периоду.¹⁷

Римске гробнице имале су као украс надгробне ципусе, такав један ципус нађен је у Коловрату још пре истраживања, а био је уграђен као сполија у неку познију грађевину, уништену при изградњи фабрике. Приликом изградње фабрике средином XX века из рушевина базилике извађени су фрагменти две парапетне плоче неједнаких димензија. Мања је у целости спојена из фрагмената имала је са предње стране, у правоуганом пољу оивиченом двоструким профилом, рељефни рановизантијски крст са краковима чији су крајеви били проширени. На крсту се налазио уклесан текст, од којег је преостало свега неколико слова, што не пружа довољно основа за тумачење његовог несвакидашњег садржаја. Друга, већа плоча, могла се реконструисати само делимично. Била је подељена у више правоугаоних поља. У првом се налазио правоугаони крст, сличан ономе са мање плоче, док је у суседном била розета са средишњим мотивом крста у кругу и дијагонално укрштеним тракама са стреластим крајевима, односно представом која би се могла протумачити као реминисцијенција на Христов монограм- хризмон. Ове парапетне плоче вероватно су чиниле део олтарске базилике.¹⁸

Симболи надгробних споменика из Коловрата

Надгробни споменици Коловрата осликавају свет у којем се веровало у вечни живот покојника у загробном свету, при чему се користе изражајна средства настала на италском тлу, под утицајем грчке цивилизације, а која су у ове крајеве доспела са романизацијом становништва започетом у првом веку када је основана Далмација као римска провинција, односно у другој половини другог века када је насеље у Коловрату добило муниципални карактер.¹⁹

Надгробни споменици Коловрата рађени су од кречњака из локалног каменолома,

14 Мирковић 2013, 11–50; Самарџић 2013, 35–53; Самарџић 2015, 302–309.

15 Срејовић 1976, 91; Мирковић 2013, 11–50; Самарџић 2013, 35–53.

16 Цермановић-Кузмановић 1990, 227.

17 Цермановић- Кузмановић 1978, 50.

18 Поповић 2002, 13.

19 Мирковић 2013, 11–50; 87–136; Самарџић 2015, 143–147, 302–309.



Јухорска зора

у домаћој радионици која је вероватно почела са радом крајем II века.²⁰ Због лошег стања очуваности споменика тешко се може говорити о ликовној обради физиономија, мада се на појединим стелама могу уочити издужена лица са крупним очима, наглашеним очним капцима и насмешеним уснама.²¹ Типолошки, на територији Коловрата јављају се две врсте споменика: стеле и ципуси, који се уклапају у општи тип споменика ове врсте на подручју провинције Далмације. Специфичност Полимља представљају ципуси са празним рељефним пољима на бочним странама, који нису сигурно последица недовршености споменика, при чему постоји могућност да су бочне стране бојене. Све што се дешавало са покопавањем покојника и са гробом имало је магијско, религиозно или симболичко значење. Заштита покојника и гроба била је велика брига за заједницу, али истовремено требало је неутрализовати евентуалне зле намере покојника према живим члановима заједнице, па су зато на надгробним споменицима представљани разни заштитни симболи који су требали да одагнају подземне силе и да осигурају миран пут покојника у подземни свет.²²

Стеле Коловрата припадају илирском становништву које се постепено романизује стицањем римског грађанског права па се на једном споменику наилази на симбол покојника са свитком у руци, што је представљало симбол учености чиме је требало бити истакнут статус и углед покојника који је он уживао. За разумевање појаве бршљенова и винове лозе које уоквирују рељефна и натписана поља на стелама Коловрата, или бршљановог листа у руци детета на једном споменику и фибуле у облику бршљановог листа на другом споменику, као и пехара у рукама појединих покојника потребно је осврнути се на дионисијско порекло ових мотива. Генији плодности који су као наги младићи приказани на бочним странама једног ципуса, како једном руком придржавају на рамену котарицу са грождем, а у другој спуштеној руци држе грозд, такође треба довести у везу са Дионисом као богом плодности. Символика грифона на надгробним споменицима, као и порекло њихове појаве у Коловрату нису довољно проучени. Два грифона приказана како су предњим ногама

скочили на кантарос са бршљановим листом, вероватно су симболи чувара и симболи божанске снаге и сталне будности.²³

Уопштено надгробне споменике Коловрата карактерише линеарност, површинска обрада, негирање перспективе и простора, на ципусима нема претераног орнамента. У долину Лима продиру две културно-уметничке струје: једна је из Паноније, која је посредник у ширењу утицаја, који преко Норика допиру са италског тла, пре свега из северне Италије, са Аквилејом као изузетно јаким центром; друга струја долази из Тракије, Македоније и Мезије, које чине посебну уметничку провинцију.²⁴

Становништво на локалитету Коловрат

Из Полимља и долине Ђехотине познато је само неколико недовољно проучених археолошких налаза из преримског доба. С доста сигурности може се тврдити да је обе поменуте територије од средине V века старе ере насељавало илирско племе Ауторијати, али њихових трагова на овим подручјима касније нема, па се мора помишљати на њихова расељавања, која се, уосталом, помињу и у античким писаним изворима. Стиче се утисак да су поменуте територије у последњим вековима старе ере готово насељене и да су зато изабране за место колонизације. Најстарији гробови с некрополе I у Комнинама код Пљеваља потичу из времена римске окупације, али је занимљиво да се њихови облици, као и сви предмети у њима нађени, везују за гробове домородаца на знатно удаљенијим територијама, на некрополама око Цетине и у долини Уне. Зато није искључено да је област око Пљеваља и један део Полимља колонизиран веома рано, и то илирско-келтским живљем из области између Цетине и Уне и да је касније извршено још једно пресељење Делмата у време Трајана. Римски историчар Велеј Патеркул²⁵ пише како је будући римски цар Тиберије као врховни заповедник римске војске окончао крајем 9. године нове ере трогодишњи рат против побуњених племена у Илирику, Панонаца и Делмата, покоравањем до тада слободног племена Пируста. Том приликом је у област између горње Дрине и Дрима по први пут ступила римска војска. Територија Пируста припојена је провинцији Далма-

20 Зотовић 1995, 89.

21 Цермановић- Кузмановић 1978, 99.

22 Цермановић- Кузмановић 1978, 99; Зотовић 1995, 89; Самарџић 2013, 35–53; Самарџић 2015, 302–309.

23 Гугољ 1998, 12.

24 Исто, 14.

25 Vell. Pat. II 115.



цији, а управљање њом поверено је Тиберијевом легату у протеклом рату, бившем конзулу Вибију Постуму.²⁶

Код античких писаца готово да и нема писаних трагова који би се поуздано односили на ову област, већина сазнања су заснована на археолошким и епиграфским сведочанствима. Тек у III веку, када је вероватно и процват насеља у Коловрату, могуће је уз помоћ епиграфских споменика одговорити на питање етничке структуре становништва. Ономастичка сличност између Комнина и Коловрата указује на присуство истог етноса, иако је директан контакт између њих био немогућ. Отуда се закључује да је у III веку нове ере извршено пресељење становништва из салонитанског подручја у долину Техотине и Лима; није искључено да су неке породице пресељене и раније, крајем I века, мада не располажемо сигурним археолошким подацима.²⁷ Нов ономастички материјал потврдио је раније утврђене везе у именовању овдашњег становништва и Делмата, племена које је живело између Крке и Неретве, на Гламочком, Дувањском и Ливањском пољу. Анализа укупног епихорског ономастикона са подручја муниципија S и из Полимља (око 60 имена) показала је да се две трећине имена директно или индиректно везује за антропонимију Делмата.²⁸

На простор Коловрата населиле су се вероватно и романизоване породице, можда чак и Италици. За ове досељенике могуће је везати велике монументалне гробнице типа *area masegeia cincta*, као и надгробне ципусе који су украшавали ове гробнице. Гробнице овог типа пореклом су из Аквилеје, а раширене су и на простору унутрашње Далмације захваљујући насељавању различитих породица, овом ранороманизованом становништву припадају и изузетно ретке цилиндричне камене урне, одомаћене у приобалном подручју и ранороманизованим областима.²⁹

О управи града зна се мало, извесно је да су чланови истакнутих породица имали важне функције у градској управи. Натписи говоре о декурионима који су управљали градом, а махом су били домороци. Прилози из гробова и натписи на надгробним споменицима доприносе познавању социјалне

структуре становништва у Коловрату. Постојале су две истакнуте породице *Firminii* и *Statii*. У гробници II откривена је камена урна са урезаним именом *P. Aeli Firminiaus*. Извесно је да се ради о угледној личности, што показује пре свега тип гробнице у којем се сахрањују значајне личности из политичког и друштвеног живота града, најчешће декуриони.³⁰

Ипак, већи део становништва чине домороци; становништво је већим делом нероманизовано на шта указују и прилози из гробова у којима је новац изузетно редак што значи да је становништво економски неразвијено. Обиље домаћих (нелатинских) имена у натписима говори о доминантној улози домородаца. Они су претежно нероманизовани, али оно што је специфично за становништво овог дела провинције јесте чињеница да и романизовано становништво, па чак и муниципална аристократија, која је углавном домаћег порекла, чувају домаћа имена у склопу римске номенклатуре.³¹

Од посебне важности било је рударство, на шта указује помињање Дијане као заштитнице рударства и рударских области, као и изричито помињање рудника сребра. Рудници су највероватније били царска својина. Рудник сребра се највероватније налазио на оближњем Чадињу. Локалитет Градина - Чадиње смештен је 2 км југозападно од Пријепоља и представља доминантну позицију која омогућава лаку контролу долине Лима. Градина изнад Коловрата у литератури се помиње као вишеслојан локалитет. На постојање рудника у Чадињу указао је М. Зотовић који поред више рударских јама -»сврдњева«- наводи случајне налазе из 1965. године када је пронађено и више комада рударског алата, остаци шљаке и једне веће пећи за ливење гвоздене руде. Претпоставља се да је експлоатација рудника код Чадиња настављена и у средњем веку, а уговори дубровачких трговаца о куповини олова у Пријепољу и Бродареву у XV веку тумаче се као потврда активности ових рудника.³²

Једине податке о економици, занатству и трговини на подручју насеља Коловрат пружа археолошки материјал са некрополе. Најбројнији су керамички налази, керамика је највише произвођена у локалним ке-

26 Лома 2005, 9.

27 Цермановић- Кузмановић 1982, 140.

28 Лома 2005, 12.

29 Цермановић- Кузмановић 1982, 140.

30 Исто, 141.

31 Лома 2005, 12.

32 Булић / Алексић- Чеврљаковић 2013, 200–222.



Јухорска зора